

Bethlehem in de Bangert

BETHLEHEM IN DE BANGERT

Een historische en archeologische studie naar de
ontwikkeling van een vrouwenklooster onder de Orde van
het Heilig Kruis in het buitengebied van Hoorn (1475-1572)

CHRISTIAAN SCHRICKX

Hilversum
Verloren
2015

De uitgave van dit boek is mogelijk gemaakt door financiële bijdragen van Gemeente Hoorn, Stichting Archeologie West-Friesland, Boekenfonds Elisabeth Grent/F.J.A.M. van der Helm, Europese provincie van de Kruisheren, J.E. Jurriaanse Stichting, Kerkmeijer-de Regt Stichting, Stichting Het Nuyensfonds en Stichting Sormani Fonds.

Europese provincie
van de Kruisheren

J.E. Jurriaanse Stichting

STICHTING
SORMANI FONDS

Op het omslag: voorzijde, versierde letter B met miniatuur van de stal van Bethlehem uit het statutenboek van klooster Bethlehem uit 1537 en kruik van steengoed, bodemvondst van klooster Bethlehem; achterzijde, hoofdje van een pijpaarden beeld van Sint-Anna-te-drieën en bord van majolica, bodemvondsten van klooster Bethlehem.

ISBN 978-90-8704-533-3

Tevens verschenen als dissertatie aan de Universiteit Leiden.

© 2015 Christiaan Schrickx & Uitgeverij Verloren

Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum

www.verloren.nl

Omslagontwerp: Frederike Bouten, Utrecht

Typografie: Rombus, Hilversum

Druk: Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

INHOUDSOPGAVE

VOORWOORD	11
1 INLEIDING	13
1.1 Archeologie, geschiedenis en een vrouwenklooster bij Hoorn	13
1.2 Archeologisch kader	16
1.3 Historisch kader	18
1.4 Probleemstelling	22
1.5 De bronnen	24
1.6 Indeling	24
2 HISTORIOGRAFIE EN BRONNEN	29
2.1 Inleiding	29
2.2 Stadskronieken uit de 16 ^{de} eeuw	29
2.3 Historiografie	30
2.3.1 Dokter Velius en dominee Centen	30
2.3.2 Pastoor Hampzink en rector Abbing	31
2.3.3 Professor Pijper en professor Gallée	32
2.3.4 De eerste archeologische waarnemingen	34
2.4 De historische bronnen	38
2.4.1 Inleiding	38
2.4.2 Twee statutenboeken	39
2.5 Besluit	47
3 HET MONASTIEKE LANDSCHAP	49
3.1 Inleiding	49
3.2 Het oude monastieke landschap	49
3.3 De Moderne Devotie	54
3.4 Zusterhuizen, conventen en kloosters	56
3.5 De religieuze gemeenschappen in West-Friesland	58
3.5.1 Zusters van het gemene leven	58

3.5.2	Tertiarissen	62
3.5.3	Grauwzusters of observante tertiariissen	65
3.5.4	Conversinnen van Augustinus	72
3.6	Mannenkloosters	74
3.7	De positie van klooster Bethlehem	76
4	VAN EEN KLEIN CONVENT TOT EEN ECHT KLOOSTER	79
4.1	Een kleine boerengemeenschap	79
4.1.1	Westerblokker	79
4.1.2	Ontginning	79
4.1.3	Bewoningsgeschiedenis in de 13 ^{de} en 14 ^{de} eeuw	82
4.2	In de stilte van de Bangert	85
4.2.1	De stichting	85
4.2.2	Biechtvader en zusters uit Friesland	89
4.2.3	Verandering van regel	90
4.2.4	Een dochterstichting	91
4.2.5	Kapel en kerkhof	96
4.2.6	Een kruisbroeder als biechtvader	97
4.3	De observantie van de kruisbroeders	100
4.4	Verkloostering van Bethlehem	105
5	ONDER HET GEZAG VAN DE KRUISBROEDERS	109
5.1	Inleiding	109
5.2	De biechtvaders van Bethlehem	111
5.3	De zusters	118
5.3.1	Inleiding	118
5.3.2	Aanname en inkleding	119
5.3.3	Professie	119
5.3.4	De mater	122
5.3.5	De ondermater en procuratrix	125
5.3.6	De namen van de zusters	126
5.4	Het religieuze leven	126
5.4.1	Inleiding	126
5.4.2	De mis	126
5.4.3	De getijden	127
5.4.4	Memoriemissen	131
5.4.5	De maaltijd	133
5.4.6	Stilzwijgen en neigen	134
5.4.7	Vasten en aderlaten	134
5.4.8	Biecht en schuldkapittel	136
5.5	Visitatie	137
5.6	Besluit	138

6	HET ECONOMISCH LEVEN	141
6.1	Inleiding	141
6.2	Het grondbezit	142
6.2.1	Reconstructie van het grondbezit	142
6.2.2	Een klein of een groot klooster?	147
6.3	Inkomsten	153
6.3.1	Inleiding	153
6.3.2	Inkomsten uit huizen- en landbezit	154
6.3.3	Inkomsten uit handwerk	155
6.3.4	Renten	156
6.3.5	Medegaven	161
6.3.6	Kostgelden van proveniers	161
6.3.7	Begunstigingen	162
6.4	Economische tegenslagen	170
6.5	Besluit	172
7	DE KLOOSTERGEBOUWEN EN DE INRICHTING VAN HET KLOOSTERTERRAIN	175
7.1	Inleiding	175
7.2	De opgraving van Bethlehem	176
7.3	De kloostergebouwen	179
7.3.1	Historische gegevens	179
7.3.2	Het kloostercomplex	182
7.4	Het zuidelijke kloosterterrein	192
7.4.1	Omgrachting met bruggen	192
7.4.2	Ommuring met poortgebouw	195
7.4.3	Bijgebouwen	197
7.4.4	Waterputten	199
7.4.5	Latrine	200
7.5	De begravenen op het kerkhof	201
7.5.1	Het grafritueel	201
7.5.2	Vrouwen en mannen	203
7.5.3	Paleopathologisch onderzoek	204
7.6	Bethlehem in perspectief	206
7.6.1	Het klooster	206
7.6.2	Het kloosterterrein	212
7.6.3	Naar klassiek model	214
7.7	De hand van de kruisbroeders	216
8	DE KLOOSTERBOEDEL	219
8.1	Inleiding	219
8.2	Keramiek, glas en metaal	221
8.2.1	De hoeveelheid en datering van de keramiek	221
8.2.2	Lokaal geproduceerd aardewerk	223

8.2.3	Geïmporteerde keramiek	225
8.2.4	Voorwerpen van metaal	225
8.2.5	Voorwerpen van glas	226
8.2.6	Voorwerpen van natuursteen	226
8.3	Gebruiksvoorwerpen	226
8.3.1	Koken en bakken	227
8.3.2	Voedselvoorbereiding	232
8.3.3	Tafel- en schenkgerei	235
8.3.4	Voorraad	248
8.3.5	Hygiëne en verzorging	252
8.3.6	Verwarming en verlichting	255
8.3.7	Religieus	256
8.3.8	Overig	257
8.4	Ingekraste merken op het aardewerk	261
8.4.1	Soorten merken	263
8.4.2	Betekenis	267
8.5	Functionele analyse	269
8.5.1	Het functionele spectrum	269
8.5.2	Het geconsumeerde voedsel	272
8.6	Een sober en eenvoudig leven	275
9	VOORWERPEN TER DEVOTIE	277
9.1	Inleiding	277
9.2	Beeldjes en reliëfs	278
9.2.1	De productie	278
9.2.2	De devotionalia van Bethlehem	280
9.2.3	Betekenis en toepassing	295
9.3	Pelgrimshoorn	298
9.4	Een mal voor feestkoeken	298
9.4.1	Moriskendansers	298
9.4.2	Marzipankuchen en Lebkuchen	301
9.4.3	Een kloostertraditie	303
9.5	Een oefening in devotie	306
10	NEERGANG EN EINDE VAN HET KLOOSTER	309
10.1	Inleiding	309
10.2	Een veranderde houding van de omgeving	309
10.3	De geuzen	315
10.4	In politiek vaarwater	322
10.5	Het wel en wee van de laatste zusters	328
10.6	De laatste zusters van Bethlehem	332
10.7	Besluit	337

11 HET HUIS BETHLEHEM	339
11.1 Inleiding	339
11.2 Het beheer van de voormalige kloostergoederen	339
11.3 De verhuur van Bethlehem tot 1698	341
11.4 Huis Bethlehem in de 17 ^{de} eeuw	346
11.5 De verkoop in 1698	350
11.6 Johannes Bruijn	353
11.7 De bewoners van huis Bethlehem	354
11.8 Huis Bethlehem in de 18 ^{de} en 19 ^{de} eeuw	356
11.8.1 Verbouwingen	356
11.8.2 De verbouwing van 1793	358
11.8.3 Het erf naast en achter het huis	360
11.9 De bewoners in de 19 ^{de} eeuw	362
11.10 Het huis van Balk	365
11.11 Besluit	367
12 SLOTBESCHOUWING	368
BIJLAGEN	382
Bijlage 1 Lijst van zusters van Bethlehem	382
Bijlage 2 Memorieboek en statutenboek van Bethlehem uit 1537	385
Bijlage 2.1 Kalender en memorieboek	385
Bijlage 2.2 Regel van Augustinus	397
Bijlage 2.3 Sermoen van Augustinus	401
Bijlage 2.4 Statutenboek	403
SUMMARY	452
ZUSAMMENFASSUNG	459
BRONNEN EN LITERATUUR	466
Gebruikte afkortingen	466
Geraadpleegde archieven	466
Gedrukte bronnen en inventarissen	467
Literatuur	468
AFBEELDINGSVERANTWOORDING	479
INDEX VAN GEOGRAFISCHE NAMEN EN PERSOONSNAMEN	480

VOORWOORD

Dit boek is het eindresultaat van een historisch onderzoek waarmee ik reeds in 2006 ben gestart. De aanleiding vormde de opgraving van het klooster Bethlehem aan de Bangert in Westerblokker in het kader van de geplande nieuwbouwwijk Bangert-Oosterpolder (gemeente Hoorn). In 2011 ontstond het idee op de historische en archeologische resultaten te promoveren. Het schrijven van het proefschrift is begeleid door prof.dr. J.A. Mol, verbonden aan de Fryske Akademy in Leeuwarden en tevens hoogleraar aan de Universiteit Leiden. Zijn inhoudelijke sturing was onmisbaar.

De promotie heeft plaatsgevonden aan de Universiteit Leiden in mei 2015. Prof.dr. K. Goudriaan (Vrije Universiteit Amsterdam), prof.dr. P.C.M. Hoppenbrouwers (Universiteit Leiden), prof.dr. G.J. de Langen (Universiteit Groningen) en prof.dr. F.C.W.J. Theuws (Universiteit Leiden) waren bereid als promotiecommissie op te treden. Van hun commentaar heb ik dankbaar gebruik gemaakt. Tevens bedank ik prof.dr. D.J. de Vries (Universiteit Leiden), dr. R. van Oosten (Universiteit Leiden) en dr. H. van Engen voor hun zitting in de oppositiecommissie.

Dank gaat uit naar de gemeente Hoorn die het mogelijk heeft gemaakt dit proefschrift naast de reguliere archeologische werkzaamheden te schrijven. Binnen het Bureau Erfgoed van de Afdeling vvh is gedurende een aantal jaren de ruimte gegeven aan dit onderzoek te werken. Een speciaal woord van dank gaat uit naar Peter Entius (afdelingshoofd), Arie Boezaard, Joost Buchner en Pieter Meijers, als opeenvolgende bureauhoofden Erfgoed, en Michiel Bartels (gemeente-archeoloog) die mij het vertrouwen hebben gegeven dat ik het proefschrift zou voltooien. De Stichting Archeologie West-Friesland heeft vervolgens op zich genomen om het manuscript in samenwerking met de gemeente Hoorn te publiceren.

Het promoveren op archeologisch en historisch onderzoek komt binnen de gemeentelijke archeologie weinig voor. Het vastleggen van de resultaten van opgravingen blijft veelal beperkt tot rapporten, artikelen en publiksboeken. Toch vindt bij de archeologische afdelingen van veel gemeentes fundamenteel wetenschappelijk onderzoek plaats. Gebiedsgerichte kennisopbouw leidt tot nieuwe historische inzichten. Deze publicatie van Bethlehem getuigt daarvan.

De opgravingen stonden onder leiding van archeoloog Guus van den Berg, bijgestaan door veldtechnicus Cees Aay. Dankzij hun grote inzet onder soms barre weersomstandigheden zijn de opgravingen zo succesvol geworden. Speciale dank gaat hier uit naar Guus, die ondanks het gro-

te opgravingsareaal en de vele mensen die daar meehielpen, het overzicht heeft bewaard en een goede analyse van de aangetroffen sporen en structuren heeft gemaakt. In dit proefschrift is met zijn goedkeuring dankbaar gebruik gemaakt van zijn analyse.

Niet genoeg kan worden benadrukt dat het onderzoek niet mogelijk was geweest zonder de inzet van tal van vrijwilligers bij de opgravingen en de uitwerking van het vondstmateriaal. Zonder hen zou nooit zoveel keramiek van het klooster uit de vele afvalkuilen en afvalstorten op het terrein geborgen zijn. Een groot aantal vrijwilligers heeft bovendien geholpen bij het puzzelen en plakken van de keramiek.

Mijn ouders hebben beide het onderzoek naar Bethlehem intensief gevolgd. Mijn vader, Piet Schrickx, heeft zich niet alleen bij de opgravingen en uitwerking van het vondstmateriaal in hoge mate ingezet, maar heeft ook geholpen bij de uitwerking van enkele historische bronnen uit de 18de en 19de eeuw. Mijn moeder, Trudi Schrickx, heeft redactioneel werk gedaan. Beide ben ik dan ook dank verschuldigd. Belangrijk was ook de hulp van mijn zus Josine Schrickx bij het vertalen van diverse Latijnse citaten. Tot slot gaat een woord van dank uit naar Dieuwertje Duijn voor haar steun tijdens het schrijfwerk.

De opgravingen zijn door zeer veel mensen met belangstelling gevolgd. Dit heeft zelfs geleid tot de oprichting van een kloosterwerkgroep vanuit Blokker met als doel de herinnering aan Bethlehem levend te houden. Speciaal noem ik hier Bert Balk en Jo Maas, die tevens als vrijwilligers aan de opgravingen hebben deelgenomen. Op de plek waar het klooster heeft gestaan, is aan de weg een poort gebouwd met bakstenen die tijdens de opgravingen zijn verzameld. De opgegraven skeletten van het kerkhof van het klooster zijn herbegraven in kistjes in een graftombe bij de Hervormde Kerk van Blokker. Zelden heeft een archeologisch onderzoek in deze regio zich in zoveel interesse en enthousiasme mogen verheugen. Dat was een grote stimulans voor mij om het onderzoek jarenlang voort te zetten.

Hoorn
2015

1 INLEIDING

1.1 ARCHEOLOGIE, GESCHIEDENIS EN EEN VROUWENKLOOSTER BIJ HOORN

Deze studie naar het vrouwenklooster Bethlehem in Westerblokker steunt op twee fundamenteën: de historie en de archeologie. Over de mogelijkheid of juist onmogelijkheid van combinatie van beide disciplines lopen de meningen binnen beide vakgebieden soms uiteen. Archeologen lijken de historische archeologie als een zelfstandig vakgebied met eigen vragen en methodes te beschouwen, dat geheel onafhankelijk van de historie kan functioneren. Historici denken doorgaans de archeologie niet nodig te hebben bij hun onderzoek. Althans, die indruk van beide posities wordt verkregen als we tal van archeologische en historische publicaties bezien. In de archeologie vormen de historische gegevens vaak niet meer dan een inleiding op de analyse van de archeologische sporen en vondsten. In de geschiedschrijving blijven resultaten van archeologisch onderzoek veelal buiten beschouwing. Het meest opvallend is dit bij de diverse stadshistorische overzichtswerken die de laatste jaren zijn verschenen, waarbij de archeologie meestal slechts kaderteksten of zelfs hooguit enkele mooie plaatjes bij het historisch verhaal heeft geleverd.¹ Hoewel de historische archeologie met als voornaamste exponent de stadsarcheologie zich de afgelopen decennia in Nederland sterk heeft ontwikkeld, lijken archeologen en historici nog altijd op eigen eilandjes te zitten. Deze beeldspraak is in 2011 door Dick de Boer gebruikt om de situatie te beschrijven: ‘De archipel is een ideale verbeelding van het historisch bedrijf: een eilandenrijk waar historici, kunsthistorici, literair historici en archeologen hun atollen en riffen, duinen en vulkanen bewonen en daar al dan niet letterlijk geïsoleerd hun bedrijf uitoefenen’.² Persoonlijk zou ik hieraan de bouwhistorici nog willen toevoegen. De Boer concludeert dat ondanks de voortschrijding van de historische archeologie als vakgebied de toenadering tussen historici en archeologen nog in de kinderschoenen staat.³ Als een van de oorzaken noemt hij de omstandigheid dat ten gevolge van het Verdrag van Malta archeologen tot archivariissen van het bodemarchief zijn geworden. Hij stelt zich de vraag wie dan de historici van de bodem zijn. En inderdaad ligt hier een deel van het ‘probleem’. De agenda van de stadsarcheologie wordt in hoge mate bepaald door noodonderzoek ten gevolge van de vele nieuwbouw en de talrijke infrastructurele werkzaamheden in de steden. Ondanks pogingen de historische archeologie sturing te geven door onderzoeksagenda’s en onderzoeksvragen, wordt de agenda in de praktijk in belangrijke mate ingevuld door prioriteiten en belangen van buiten de archeologie. Reflectie op, laat

staan integratie van, de gegevens is hierdoor op de achtergrond geraakt en synthetiserend onderzoek blijft binnen de archeologie buiten de universitaire kaders veelal achterwege. Toch is dit geen reden de toekomst somber tegemoet te zien. De historische archeologie is nog een relatief jong vakgebied. Er komt een moment dat het noodonderzoek in de steden afneemt en het veilig gestelde bodemarchief in de depots niet meer in enorme hoeveelheden blijft aangroeien. De aandacht zal geleidelijk verschuiven van redden en archiveren naar beheren en ontsluiten. De integratie van beide vakgebieden zal daardoor in de toekomst meer gestalte krijgen.

Multidisciplinair onderzoek is dus nog altijd geen vanzelfsprekendheid. Ten aanzien van de middeleeuwse stedelijke kloosters heeft Hans Janssen reeds in 1984 op het gebrek aan historische interpretatie van de archeologische gegevens gewezen. Hij deed dat tijdens het Geert Grote-congres in Nijmegen waarbij een van de onderwerpen de ‘materiële cultuur en dagelijks leven in de frater- en zusterhuizen en de Windesheimse kloosters’ was.⁴ Janssen stelt in zijn bijdrage dat de studie naar de materiële cultuur van de stedelijke kloosters nog een grotendeels braakliggend terrein is.⁵ Als oorzaken noemt hij allereerst het ontbreken van voldoende archeologische basisgegevens en ten tweede het onvoldoende historisch interpreteren van deze gegevens. Aan dit laatste zou een gebrek aan belangstelling voor de materiële cultuur van de kloosters ten grondslag liggen. Sinds 1984 is het aantal opgravingen van kloosters verveelvoudigd en heeft zich de stadsarcheologie als vakgebied sterk ontwikkeld. Toch speelt de archeologie in de historische studie naar de kloosters die vanaf het einde van de 14de eeuw en in de 15de eeuw in de Nederlanden tot stand zijn gekomen nog altijd geen rol van betekenis. Dat is jammer want in deze periode vond een enorme vermenigvuldiging van het aantal kloosters plaats en de archeologie zou in de studie naar dit fenomeen een belangrijke bijdrage kunnen leveren. De Moderne Devotie en het grote aantal religieuze gemeenschappen dat daaruit is voortgekomen, heeft de afgelopen decennia in de historische wetenschap juist sterk in de belangstelling gestaan. Dit heeft geleid tot tal van publicaties, zoals we hieronder nog zullen zien.

Resultaten van archeologisch onderzoek of vondsten die bij kloosters zijn gedaan, zijn in de historische studies vrijwel volledig buiten beeld gebleven, terwijl deze wel een belangrijke aanvulling op ons beeld van het functioneren van de kloosters kunnen geven.⁶ Historische bronnen ten aanzien van kloosters hebben namelijk vaak een sterk normatief karakter: ze geven weer hoe in de ideale situatie de gang van zaken moest zijn. Hoe hieraan in bepaalde opzichten daadwerkelijk invulling werd gegeven in de inrichting van het kloosterterrein, het uiterlijk van de gebouwen en de gebruiksvoorwerpen zijn gegevens die de archeologie kan leveren. Een kloosterplattegrond geeft informatie over het al of niet streven van een gemeenschap naar een klassiek kloostermodel. Volgens het oude monastieke ideaal lagen de kloostergebouwen systematisch gerangschikt rondom de kloosterhof. Het klooster vormde zo een in zichzelf gekeerd besloten complex. De wijze van bouwen zegt iets over de wijze waarop een gemeenschap zich naar de buitenwereld wilde profileren. Het onderzoeksgebied van de keramiek (als onderdeel van de materiële cultuur) van de late middeleeuwen en nieuwe tijd is in de archeologie de afgelopen jaren sterk in ontwikkeling: over datering, herkomst, verspreiding en sociaaleconomische achtergrond wordt steeds meer bekend. Keramische vondsten laten ons niet alleen zien welke voorwerpen in een klooster werden gebruikt, maar bieden ons ook informatie over het functioneren van een gemeenschap en de keuzes die daarbij werden gemaakt. De archeologie kan ook een bijdrage leveren in de discussie over de datering van de aanvang van een klooster. Uit his-